

HUDUDIY INESTITSIYA BOZORIDA TIJORAT BANKLARINING INVESTITSIYA FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA BANKLARNI ROLINI OSHIRISH

Abdullo Nazarov Ibroximovich

“Tadbirkorlikni rivojlantirish kompaniyasi” aksiyadorlik jamiyati

Xushnazarov Dilmurod Ilxomjonovich

“ANOR BANK” aksiyadorlik jamiyati

Annotatsiya: Ushbu maqolada hududiy investitsiya bozorida tijorat banklarining investitsiya faoliyatini rivojlantirishda banklarni rolini oshirish, banklar faoliyati, davlat banklar faoliyatini tartibga solishni usullari haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Tijorat banklari, investitsiya, jahon bozori, moliyaviy barqarorlik, moliyaviy tizimlar.

Mamlakatda tijorat banklarining qoniqarli faoliyat ko'rsatmasligi, bank tizimi holatining yomonlashuvi nafaqat ushbu davlatda, balki uning chegaralaridan tashqarida ham moliyaviy barqarorlik uchun yaqqol xavfni yuzaga keltiradi. Buni hozirgi umumjahon globallashuv jarayonlarining chuqurlashuvi va uning hayotni hamma jihatlarini qamrab olayotgan bir paytda yaqqol sezish mumkin. Shu sababli, hozirgi paytda bank va moliyaviy tizimlarining barqarorligiga erishish va mustahkamlash muammosi katta ahamiyatga ega bo'lib bormoqda. Jahon mamlakatlari tajribasi shuni ko'rsatadiki, Markaziy (emissiya) bank hamda ko'p tarmoqli tijorat banklarni o'z ichiga olgan 2 pog'onali bank tizimining samarali faoliyatini yo'lga qo'ymasdan, har qanday davlat iqtisodiyoti barqarorligini ta'minlash va uni yuksaltirishga erishish mumkin emas. Mazkur ikki pog'onali bank tizimining birinchi pog'onasida mamlakat Markaziy (Milliy) banki o'rin olib, u milliy valutaning barqarorligini ta'minlash, emissiya faoliyatini amalga oshirish, mamlakat pul muomalasi va barcha kredit muassasalarining faoliyatini tartibga solish kabi vazifalarni amalga oshiradi. Bundan tashqari, Markaziy bank davlatning boshqa mas'ul organlari bilan birgalikda mamlakatning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari, bank va moliya tizimi mustahkamligini ta'minlash bo'yicha faoliyatni amalga oshirib boradi. Ikkinchi pog'onada tijorat banklari va boshqa kredit muassasalari o'rin egallaydilar. Kredit muassasalari o'z faoliyatida avvalambor, tijorat asosida jismoniy va yuridik shaxslar, mijozlarga xizmat ko'rsatish, ulardan omonatlar qabul qilish hamda qabul qilingan mablag'lardan o'z tavakkali hisobiga kredit berish yoki investitsiyalash uchun foydalanish hamda to'lovlarni amalga oshirish kabi faoliyatni amalga oshiradilar. Tijorat banklari faoliyatini tartibga solishdan asosiy maqsad bank omonatchilari va kreditorlarining manfaatlarini himoya qilish, bank kreditlari qaytmasligini va zarar ko'rishini oldini olishdir. Chunki, ssuda kapitallari, shu jumladan bank kreditlari holati va istiqboli milliy iqtisodiyot uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Makroiqtisodiy barqarorlik, iqtisodiy o'sish, yuqori darajadagi bandlik, barqaror baholarni ta'minlash har bir davlatning iqtisodiyot sohasidagi pirovard maqsadi hisoblanadi. Ushbu maqsadga mamlakat tomonidan har tomonlama puxta o'ylangan iqtisodiy siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish natijasida erishish mumkin. Pul – kredit siyosati, baho siyosati, budjet siyosati, muvozanatlashgan to'lov balansiga erishish, ish haqi va bandlik siyosati makroiqtisodiy siyosatning muhim tarkibiy qismlaridan hisoblanadi. Pul – kredit siyosati barcha davlatlarda Markaziy bank (ko'pgina davlatlarda u Milliy bank, AQSHda esa Federal rezerv tizimi deb yuritiladi) tomonidan amalga oshiriladi. Tijorat banklar faoliyatini tartibga solish va bank faoliyati ustidan nazorat qilish tushunchalari qisman o'xshash ko'rsada, bir-birini to'ldiruvchi tushunchalar bo'lib, ular o'rtasida bir qator farqlar mavjud.

Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish – bu vakolatli davlat organi tomonidan qonunchilikka asosan bank ishi yuritish tartibi va uslublari yuzasidan aniq qoida va yo'riqnomalarni shakllantirish va ishlab chiqish tushuniladi. Mazkur qoida va yo'riqnomalar barcha tijorat banklari uchun majburiy hisoblanadi. Banklar faoliyati ustidan nazorat alohida banklar ishonchligi va barqarorligini ta'minlash uchun amalga oshiriladi. Nazorat deganda tijorat bank o'z faoliyatini yo'riqnoma va qonunchilikka asosan yuritishini vakolatli davlat organi tomonidan uzluksiz nazorat qilinishi tushuniladi. O'tgan asrning oxirida AQSH va boshqa anglo-sakson bank tizimiga ega mamlakatlarda yuz bergan bank inqirozlari asosan bank tizimining ixtisoslashganligi, banklarning ma'lum bir sohaga to'la qaram bo'lib qolishi, sohadagi o'zgarishlarga nisbatan o'ta ta'sirchan ahvolga tushishi hisoblanadi. Bir qator rivojlangan davlatlar mazkur kamchiliklar hamda nemis bank tizimi yutuqlarini hisobga olgan holda, o'z bank tizimlarini universallashtirishga e'tiborni oshirganligini xulosa qilish mumkin. AQSHda bank faoliyatini tartibga solish mexanizmining vujudga kelishi hamda uning rivojlanish jarayonlari 1864 yilda qabul qilingan "Milliy bank akti to'g'risida"gi qonun bilan bog'liqdir. Ushbu qonunga asosan mamlakatning milliy valutasini dollar joriy etildi va Milliy bankka banknotalar emissiya qilish huquqi berildi. Bundan tashqari, mazkur qonunga asosan mamlakatda pul muomalasini tartibga solish va Milliy bank uchun pul rezervlarini ta'minlash maqsadida Kongress tomonidan "Pul muomalasi bo'yicha Milliy komissiya" maxsus xizmati tashkil etildi. Mazkur Komissiya 1907 yilda olib borgan chuqur izlanishlari asosida, AQSHdagi banklarning keng miqyosdagi bankrotligini oldini olish maqsadida, maxsus moliyaviy institut shakllantirish lozimligi to'g'risida xulosaga keldi. Shuni ta'kidlash kerakki, AQSHda 1913 yilga qadar Markaziy bank yoki uni vazifalarini bajaruvchi davlat organi faoliyat ko'rsatmagan. Shundan so'ng uzoq davr davomidagi debatlardan so'ng, AQSH Kongressi 1913 yilda bank faoliyatini tartibga solishning huquqiy asosi "Federal rezerv tizimi to'g'risida" qonun qabul qildi va Federal Rezerv Tizimi tashkil etildi. Buning natijasida, Federal Rezerv Tizimi banklari tijorat banklar likvidligiga ta'sir etish, pul massasini tartibga solishning moslashuvchan tizimini, majburiy zahiralar talablarini joriy etish va kreditor vazifasini bajarish imkonini berdi. Bundan tashqari, Federal Rezerv Tizimi foiz stavkalari miqdorini belgilash, ochiq bozor operatsiyalarini amalga oshirish va tijorat banklari rezervlarini nazorat qilish kabi vazifalarni ham amalga oshira boshladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, AQSH bank tizimining tarixiy rivojlanishi tijorat banklar faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish jarayonining Federal va shtatlar darajasida shakllanishiga sabab bo'lgan degan xulosani keltirib chiqaradi. Xulosa qilib aytganda, AQSHda tijorat banklari faoliyatini tartibga solish 2 ta tamoyilga asoslanadi:

yuqori riskli bank operatsiyalari bo'yicha qonuniy chegaralar o'rnatish orqali kredit institutlari barqarorligini ta'minlash va ularning bankrot bo'lishini oldini olish;
sarmoyalarning kamchilik banklar qo'lida to'planishini cheklash va pul bozorini monopol tarzda nazorat qilinishiga yo'l qo'ymaslik uchun banklar bo'limlarini ochish bo'yicha shtat me'yorida chegaralar belgilash.

Germaniya bank tizimi AQSH bank tizimidan farqli ravishda 2-Jahon urushidan keyin juda tez rivojlandi. G'arbiy Germaniyadagi kredit institutlari va bank nazorati organlari o'rtasidagi munosabatlar to'g'ridan-to'g'ri davlat tomonidan chegaralashga emas, balki davlat bilan katta banklar o'rtasidagi "jentelmen kelishuvlari"ga asoslangan edi. Germaniyada banklar faoliyatini tartibga solishning huquqiy asosi bo'lib, "Germaniya Federativ Respublikasi banklari to'g'risida" va "Nemis Federativ banki to'g'risida", shuningdek 1983 yil 13 iyulda Yevropa Hamjamiyati Kengashining tavsiyalariga asosan 1985 yil 1 yanvardan kuchga kirgan "1961 yilda qabul qilingan "Bank faoliyati to'g'risida"gi qonunga o'zgartirish va qo'shimchalar

kiritish to'g'risida" qonunlar hisoblanadi. Buyuk Britaniyada esa XX asrning oxiriga qadar tijorat banklar faoliyatini nazorat qilish to'g'risida maxsus qonun mavjud bo'lmaganligi sababli kredit muassasalari ustidan yashirin va norasmiy nazorat amalga oshirib kelingan edi. Yaqin yillarga qadar Buyuk Britaniya banklarining faoliyati davlat aralashuvi va qonuniy tartibga solinishdan ozod edi. Banklar faoliyatini tartibga solish Angliyada qabul qilingan "Aksioner kompaniyalari to'g'risida"gi qonun doirasida amalga oshirilar edi. [6] XX asrning 70-yillari oxiriga kelib Angliyada kredit institutlari ustidan nazorat bir muncha kuchaytirildi. 1979 yilda qabul qilingan qonunga asosan tijorat banklari faoliyatini litsenziyalash majburiy amalga oshirila boshlandi, Depozitlarning umummilliy jamg'arma fondi tashkil etildi va Angliya bankiga nazorat organi maqomi berildi. Ammo 1979 yilda qabul qilingan bank faoliyatiga oid qonun tez o'zgaruvchi bank faoliyati sohasini aks ettira olmagan edi. Bundan tashqari, mazkur qonunda Angliya Banki tomonidan bank tizimini tartibga solish mexanizmi ko'zda tutilmagan edi. Shundan so'ng, 1987 yilda qabul qilingan "Bank faoliyati to'g'risida" (Banking Act) qonun bilan tijorat banklari faoliyatini tartibga solish qonuniylashtirildi. Shu yili 1 oktabrdan boshlab bank faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziyaga ega bo'lgan barcha muassasalar tomonidan nazorat va tartibga soluvchi organlarga bankning minimal kapitali, likvidlik koeffitsientiga rioya etilishi, sof aktivlar va boshqa moliyaviy ko'rsatkichlar, "shubhali" qarzlarga qarshi rezervlarni shakllantirilishi, rahbar xodimlarning kvalifikatsiyasi, buxgalteriya hisobi va auditning ma'lum talablarga javob berishi va boshqa huquqiy talablarga mosligi to'g'risidagi ma'lumotlarni taqdim etilishi majburiy etib belgilandi. Bundan tashqari, shu yili qabul qilingan qonun asosida tijorat banklari faoliyati auditorlik tekshiruvdan o'tkazila boshlandi. Angliya banki tomonidan qo'llanilayotgan nazorat tizimi har bir bank bo'yicha alohida xususiyatga egadir. O'tkazilgan nazorat natijasida banklarning moliyaviy holati va imkoniyatlaridan kelib chiqib, banklarning rahbarlari bilan kelishilgan holda tadbirlar ishlab chiqiladi. Shuni alohida qayd etish kerakki, 1982 yilga qadar Angliya banklarida inspeksion tekshiruvlarni o'tkazish amaliyoti mavjud bo'lmagan.

AQSHda va G'arbiy Yevropa davlatlarida bank nazorati, o'tgan 130 yildan ortiq muddat davomida har xil ko'rinishda shakllanib keldi va o'zida quyidagi sharoitlarni aks ettirdi:

dastlab ushbu davlatlarda tijorat banklari o'z faoliyatlarini amalga oshirish uchun qonuniy va boshqa sharoitlarning yaratilmaganligi natijasida amalda makroiqtisodiy nomutanosiblikka sabab bo'ldi;

buning natijasida, bank tizimini beqarorligi va banklarni inqirozga yuz tutishi butun bank tizimiga bo'lgan ishonchni yo'qolishiga olib kelishi o'z isbotini topa boshladi.

nihoyat mazkur davlatlar o'z iqtisodiy siyosatini bank tizimi barqarorligini ta'minlashga yo'naltira boshladi.

AQSH, Germaniya, Fransiya, Italiya va boshqa rivojlangan davlatlarda bank faoliyati sohasidagi davlat siyosati iqtisodiyotdagi moliyaviy beqarorliklarga barham berish, yalpi pul taklifi ustidan nazorat o'rnatish, banklarning foyda asosida faoliyat yuritishini ta'minlash va bank tizimiga nisbatan ishonchsizlik tuyg'ularini yuzaga kelishiga yo'l qo'ymaslik kabi maqsadlarni ko'rish mumkin.

Rossiya bank tizimi XIX asrning oxiri va XX asr davomida rivojlanib kelgan bo'lsada, bozor iqtisodiyoti sharoitida atigi bir necha yil davomida faoliyat yuritmoqda. Shuni hisobga olgan holda, Rossiya va MDH davlatlarida banklar faoliyatini tartibga solish tizimining huquqiy asoslarini xalqaro standartlariga moslashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. [4]

Davlat banklar faoliyatini tartibga solishni quyidagi usullarda amalga oshiradi:

tijorat banklari manfaatlarini amalga oshirish imkonini beruvchi qonunchilik va boshqa sharoitlarni yaratish;

muomaladagi pul massasining umumiy hajmi va tarkibiga ta'sir ko'rsatish orqali tijorat banklarining iqtisodiyotga kredit sifatida yo'naltiriladigan mablag'lariga pul-kredit siyosati vositasida ta'sir etish;

banklarning to'lovga qobilligini ta'minlash uchun iqtisodiy me'yorlar belgilash va ularga rioya etilishi ustidan nazorat qilish.

Umuman, keng ma'noda bank nazorati bu hukumat tomonidan moliyaviy sektorni ishonchligi, barqarorligini ta'minlashda ishlatiladigan tizimdir. Har qanday davlat bank nazorati tizimi oldida 2 ta vazifa turadi:

Barcha omonatchilar va kreditorlar manfaatlarini himoya qilish.

Bank tizimini kafolatlash, iqtisodiy o'sishiga yordamlashish.

Dunyodagi barcha rivojlangan davlatlarda Markaziy bank tijorat banklar faoliyatini 2 xil usulda:

1) davlatning pul-kredit siyosatini yuritish; va 2) iqtisodiy me'yorlar asosida tartibga soladi va mamlakatning moliyaviy barqarorligi va makroiqtisodiy ko'rsatkichiga bevosita ta'sir etadi.

O'zbekiston Respublika Markaziy banki tomonidan tijorat banklarining balans likvidligini doimo ta'minlab borishi yoki ularning o'z oldilaridagi majburiyatlarini o'z muddatida amalga oshirishlariga erishish, omonatchilar manfaatlarini himoya qilish maqsadida tijorat banklari faoliyatini tartibga solib turish uchun iqtisodiy me'yorlar (normativlar) o'rnatildi. [3]

Tijorat banklari uchun iqtisodiy normativlarni o'rnatilishi – bu, avvalo, Markaziy bank tomonidan samarali bank nazoratini olib borishga erishish, tijorat banklari faoliyatida vujudga keladigan muammolarni oldindan aniqlash va qolaversa, barqaror bank tizimini yaratishda eng muhim instrumentlardan biri bo'ldi.

O'tgan asr oxiriga kelib iqtisodchilar markaziy banklar tomonidan olib boriladigan pul-kredit siyosatining bir qismi bo'lgan monetar siyosatni davlat umumiy moliyaviy siyosatining davomi ekanligi to'g'risida xulosaga kelishdi. Ushbu siyosatning maqsadi milliy daromadlarni oshirish va boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga faol ta'sir etish hisoblanadi. G'arb davlatlaridagi keynsian qarashlarini yoqlovchi ko'pchilik iqtisodchilar monetar siyosatni pul tizimini faol boshqarish va qisqa muddatli makroiqtisodiy tartibga solish uchun yetarli deb hisoblashardi. Monetaristlar, jumladan amerikalik iqtisodchi Milton Fridmen davlatning faol monetar va moliya siyosati, shuningdek davlat tomonidan banklar operativ faoliyatiga haddan ziyod aralashish iqtisodiy tizimda beqarorlikka sabab bo'lishi mumkin deb hisoblaydi. Ammo ushbu tanqidiy qarashlar keynsian qarashlarining amaliy tadbig'iga to'sqinlik qila olmadi. [2]

Davlat markaziy banklar yordamida tijorat banklari faoliyatini to'g'ridanto'g'ri ko'rsatmalar (bevosita - ma'muriy) yoki bilvosita tartibga soladi, ular likvidligini ta'minlaydi va bu orqali makroiqtisodiy samaradorlikka erishadi. Hozirgi bozor iqtisodiyoti tamoyillariga ko'ra esa iqtisodiyotga davlat aralashuvining keskin darajada qisqartirish va uning huquqiy asoslarini yaratish moliyaviy munosabatlarni erkinlashtirish, barqaror pul-kredit tizimini rivojlanishiga imkoniyat tug'diradi.

Markaziy bankning tijorat banklarini ro'yxatga olish, litsenziyalash va ular faoliyatini tartibga solish, ya'ni bank nazorati borasidagi siyosat bank tizimining barqarorligini saqlash, bank tizimida haqiqiy raqobat muhitini yaratish va yangi moliyaviy jihatdan barqaror bo'lgan banklarning bozorga kirishini nazorat etish yo'llaridan biridir. Banklarni litsenziyalash jarayonini takomillashuvi avvalambor litsenziyalash standartlarini, ya'ni bank muassislarining moliyaviy ahvoli, bank rahbarlari malakasi va obro'siga qo'yiladigan talablarni oshirishdan iboratdir. Shuningdek, banklar tomonidan o'z kapitalini yetarililigini ta'minlanishi, Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan iqtisodiy me'yorlarga rioya etilishi, iqtisodiyotning real sohasiga yo'naltirilgan kredit qo'yilmalari o'sishini va tavakkalchilikni oqilona diversifikatsiyalashni ta'minlanishi, kreditlar berish shartlarini, shuningdek, bank kredit portfelining holatini

aksiyadorlar va omonatchilar manfaatlarini himoya qilish nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda nazorat qilinishi banklar faoliyatini tartibga solishning mohiyatini ko'rsatadi. [1]

Xulosa qilib aytganda, butun bank tizimini barqarorligini ta'minlash, alohida olingan bank uchun esa, u duch kelishi mumkin bo'lgan jiddiy muammolarni va inqirozlarni oldini olish yuzasidan eng to'g'ri yo'lni ko'rsatish, omonatchilar va kreditorlarning mablag'laridan foydalanayotgan banklar tomonidan qay darajadagi riskli operatsiyalar bajarilayotganligini nazorat qilish va tartibga solish hamda bu orqali, oxir oqibatda, omonatchilar va kreditorlar manfaatini himoya qilish Markaziy bank tomonidan tijorat banklar faoliyatini tartibga solishning muhim iqtisodiy mohiyatini tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev Yo., Qoraliyev T. va b. Bank ishi. O'quv qo'llanma – T.:
2. "Iqtisod-Moliya",2010-yil. -532 bet. [1]
3. Abdullayeva SH.Z. Bank ishi. Darslik/ - T.: Toshkent,2003. -312 b. [2]
4. Abdullayeva SH. Va boshqalar Tijorat banklari kapitali va uni boshqarish. O'quv qo'llanma. – T.: "Iqtisod-Moliya" ,2006. – 118 b. [3]
5. Обзор Базельского соглашения по капиталу.- Базель: БМР, 2003. [4]
6. Панова Г.С. Кредитная политика коммерческого банка. М.: 1997. [5]
7. Хохлов Н.В. Управление риском: учеб. пособие для вузов. –
8. М.:ЮНИТИ-ДАНА, 2001. [6]
9. Виноградова Т.Н. Банковские операции.—Ростов-на-Дону: Феникс, 2001.—384 с.[1]